

ТИПИ АКТУАЛІЗАЦІЇ МОТИВАЦІЙНО ЗВ'ЯЗАНИХ СЛІВ У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ (на матеріалі української художньої літератури кінця ХХ – початку ХХІст.)

Наталія Савчук (Умань, Україна)

У статті розглянуто типи актуалізації мотиваційно зв'язаних слів на матеріалі текстів сучасної української художньої літератури. Описано повну та неповну, контактну та дистантну актуалізацію структурних та лексичних мотиваційних відношень.

The article considers the types of actualization of motivationally connected words on the material of the Ukrainian fictional texts. Complete and partial, contact and distant types of actualisation of structural and lexical motivational relations are revealed.

Мотивація – це зв'язок між словами, який виявляє їх мотивованість, що, у свою чергу, визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв'язку значення (семема) і звукової оболонки слова (лексема) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю [1: 385]. Останнім часом у мовознавстві посилюється увага до вивчення мотиваційних процесів у лексиці. Виокремилася лінгвістична галузь – мотивологія.

Дослідженню мотиваційних відношень присвячено праці А.Д.Аділової, О.І.Блінової, Т.І.Вендіної, М.М.Гінатуліна, М.Д.Голева, П.Ю.Гриценка, Т.Л.Канделаки, П.А.Катишева, Т.Р.Кияка, В.К.Павела, О.О.Селіванової, О.В.Тищенко, С.М.Толстой, В.А.Топіхи, І.С. Улуханова, О.Є.Хазімуллової, Н.А.Цимбал, О.О.Штейнгарта та ін. Основними проблемами є типологія і функціонування мотиваційних ознак, детермінованість вибору мотиваційної ознаки, типологія мотиваційних відношень, зв'язок мотивації з категоріями словотвору, взаємозв'язок внутрішньої форми і мотивованості, виявлення мотиваційних зв'язків лексики різних тематичних груп та функціональних сфер, мотивованість як показник системності лексики (термінолексики) та ін.

Важливим аспектом опису мотиваційних відношень у лексиці є аналіз актуалізації мотиваційно зв'язаних слів у тексті (мотиваційно зв'язаними словами називаємо слова, які перебувають у відношеннях лексичної чи структурної мотивації і функціонують у межах речення (суміжних речень). Мотиваційно зв'язані слова досліджують у різних функціональних сферах (розмовне діалектне мовлення, публіцистика, художній стиль), вони можуть виконувати у комунікативній сфері як інформативні (класифікаційну, текстотвірну, системотвірну, метамовну та ін.), так і експресивно-емоційні (алітерація, анафора, антитеза, дисонанс, каламбур та ін.) функції [1: 374-377]. Мотиваційно зв'язаним словам приділено увагу у працях О.Й. Блінової, М.Д.Голєва, Л.В.Дубіної, О.В.Найден, В.Г.Наумова, М.Н.Янценецької та ін. В українському мовознавстві у межах теорії мотивації таких досліджень немає (у деяких розвідках мотиваційно зв'язані слова розглядаються під іншим кутом зору (М.І.Голянич (внутрішня форма слова і художній текст) [2], О.О.Селіванова (ономасіологічна зв'язність) [3]). **Мета** пропонованого дослідження: опис типів актуалізації мотиваційних відношень (мотиваційно зв'язаних слів) у художньому дискурсі. Матеріалом послужили прозові та поетичні твори кінця XX – початку XIX ст.

Лінгвістичний аналіз актуалізованих у тексті мотиваційних відношень важливий насамперед для характеристики функціональних аспектів мовлення, з іншого боку, це дає змогу з'ясувати вплив функціональної сфери на саме явище мотивації [1: 80]. М.І.Голянич зазначає (термінологічний комплекс *внутрішня форма разом із зовнішньою формою і значенням слова*, наведений у цитаті, умовно ототожнюємо з мотивацією): “У структурі амбівалентного архетипу “форма-зміст” внутрішньої форми слова разом із зовнішньою формою і значенням слова становить органічну єдність, взаємоперехідність компонентів якої забезпечує мовній одиниці динаміку самореалізації, що найповніше виявляється у синкретичному просторі художнього тексту.” [2: 162].

У текстах залежно від способу вираження ознаки у слові – мотиваційної чи класифікаційної (лексична чи структурна мотивація) – актуалізуються такі моделі мотиваційно зв'язаних слів:

1. Лексична мотивованість:

- спільнокореневі слова (твірне і похідне слово): “Небо було надто яскравим, *зелень* – надто *зеленою*.” [Роздобудько..., с.242];
- спільнокореневі слова, але не дериваційні ланцюжки: “Може, скоротити наше столичне письменство хоча *б* *наполовину*? А цю половину іще раз *переполовинити*?...” [Сом, Передай..., с.213].

2. Структурна мотивованість:

- одноструктурні слова: “Для їхнього товариства було важливо, хто народився в *середмісті*, хто в *передмісті*, а хто за межами стольного града.” [Кононенко, Імітація ,с.48].

Актуалізація мотиваційних відношень може бути неповною (у межах одного тексту актуалізуються відношення або лексичної, або структурної мотивації), або повною (у межах одного тексту актуалізуються відношення як лексичної, так і структурної мотивації), контактною (мотиваційно зв'язані слова розміщені суміжно) та дистантною (мотиваційно зв'язані слова розміщені у різних частинах речення).

Неповна актуалізація лексичних мотиваційних відношень в українському художньому дискурсі має здебільшого дистантний характер: “Я зіскочив з ліжка й пішов до кухні, закурив у *темряві*, дивлячись у вікно, побачив, як у *темній* воді скла спалахує мій червоний вогник, і увімкнув світло.” [Роздобудько, с.79]; “Не *судіть*, аби вас не *судили*. Адже яким *судом* будете *судити* – таким *судитимуть* і вас.” [Роздобудько, с.67]; “Бережися, Гуллівере! / У країні *ліліпутів* / хоч маленьке все, що є, / та цупкі павучі пута / *ліліпутиння* снує. / Бережися, Гуллівере ! / В *ліліпутинні* суконнім / куций розум покрива / *ліліпутині* закони , / *ліліпути* ні права. / Бережися Гуллівере ! / Пий з дрібною хмільною, / тільки духом не змалій / на затоптаній шпаною / *ліліпутиній* землі. / Бережися, Гуллівере ! / Котить хвилі шалапутні /

ліліпутина юрма. / У країні *ліліпутів* / місця велету нема.” [Перебийніс, Пшеничний..., с.184] та ін.

Зазвичай, у текстах актуалізуються дериваційні ланцюжки: “...тим, у кого *олени* замерзають у квартирах, президент пропонує щільніше заклеювати вікна, а краще – замовляти склопакети у фірмі «Смерх», - продовжував начитувати останні новини телеведучий Ян Євський. – Ідея розвинути власну галузь *оленярства* накрилася мідним тазом! Учора вночі підступно була укладнена угода між *оленярами* Лапландії про пряме постачання цих тварин виключно до Росії.” [Роздобудько , с.393-394]; “Ще околиця *дрімала*, / а *покоси* голосили. / І розмашисто *косили* / на зорі / *косарі*.”[Перебийніс, Пшеничний...,с.20]]; “Також, бо мені здається, що *професори ангелології*, тобто *професійні ангелологи* теж повинні це любити або просто повинні тут прогулюватися, уявляючи, ніби спілкуються з вічністю. Я загалом погано уявляю собі коло обов’язків професійного *ангелолога*, як і спосіб, у який можна вивчати *ангелів*.” [Сняданко, с.144], рідше актуалізуються спільнокореневі слова: “Ти моє нічне *пташеня* і ранкова *пташка* - шепоче у волосся розніжений чоловік і повертається до мене обличчям.” [Матіос, Чотири..., с.26]; “І в цей самий час *щуриця* народжує *щуренят* зовсім близько від мене [Андрухович, Сьомга .... с.337]; “ Як і кожна жінка, вона не мала наміру *старіти* за жодних умов і обставин, та, зрештою, в чій перспективні плани входить дочасне *старіння*?”[Матіос, Чотири...,с.37] та ін.

Є приклади контактної актуалізації лексичних мотиваційних відношень, вони, як правило, тавтологічні, саме тому нечастотні: “Хай лиш миті дарує мені почуття, / За якими *буденність*, *щоденна* облуда.” [Покальчук, с.243]; “Калина у саду не нами зацвіте. / *Прощаннячко, прощай*. Ця місячна соната. / *Прощаннячко, прости*... Який скорботний сніг./ *Прощаннячко. Щока... Щока. І краплі м’яти. / І сіра пелена на перламутрі сліз...*” [Сапеляк , Страсті...,с.45]; „Сліпучо – срібна стрічка снігу... / Сороки стрекіт *стрішить* *стріху*. / *Село селянські* слуха сни. “ [Мойсієнко,

Мене..., с.72], щоправда тавтологія, зазвичай, використовується як стилістичний прийом.

Фіксуємо випадок одночасно і контактної, і дистантної неповної актуалізації лексичних мотиваційних відношень: "...діти втягнуться в *ігровий* світ настільки, що забудуть про світ реальний і житимуть тільки задля того, щоб мати можливість поринути в нову *забавку*. *Бавитися* в створені *ігри* їм обом уже починало набридати." [Сняданко, с.59].

Неповна актуалізація структурних мотиваційних відношень здебільшого контактна: "До того часу, поки не дійшов висновку: зрештою, всі прагнуть тільки одного – любові, а інакше кажучи – визнання. Ці пошуки можуть завести куди завгодно – до *тероризму, фемінізму, фашизму*, будь-куди." [Роздобудько..., с..65]; "На дорогах зчинялися велетенські затори, працівники дорожньої інспекції не встигали *розплутувати, розитовхувати* і спрямовувати упряжі." [Роздобудько..., с..383]; "Запам'ятай: ти дуже талановита. І маєш вистояти – *перечекати, перетерпіти*." [Роздобудько..., с..44]; "Та врешті ось вона - / *ополячена, отуречена, / орусачена, онімечена / моя земля*." [Перебийніс, Пшеничний..., с..6]; "Твої руки теплі / й манливо вологі кличуть пронизують / електрично *непевно незнано неспокійно / ненав'язливо незаклично / невизначено не...*" [Покальчук, ст.74]; "Як жаль, що сама я – не *знахарка, і не мольфарка, і не ворожбитка*, щоб відмовити і злити зло з нього, щоб вихопити – як украсти – *навіки, назовсім*, сюди, собі на груди, у розпанахане щире серце." [Матіос, Чотири ...,с..20] та ін. Зафіксовано випадки актуалізації у тексті як контактної, так і дистантної структурної мотивації: "Очистив від скверни й *чорноти* – і виніс на такі осяйні вершини *захоплення й замилювання*, що пропав страх від *висоти*." [Марія Матіос. Чотири пори життя. Ранок життя. Учора нема ніде (уривок із роману) ст..23].

Зафіксована також і неповна дистантна актуалізація структурних мотиваційних відношень: "Все-таки, думала я, так не буває: так довго жити одним очікуванням, так довго думати про когось – і потім зустрітись, і *не*

розчаруватись, а навпаки, *зачаруватись* ще більше, ще довше, назавжди.”[Андрухович, Сьомга ..., с.294]; “До головного болю від усіх цих грошей та *недосипання* (чи, точніше, *не засипання*)”[Скороход , с.43] та ін. Дистантні мотиваційні відношення, актуалізовані у художньому тексті, можуть надавати йому яскраво вираженого стилістичного колориту, зокрема, іронічного: “У мене, природно, теж з’явилося відчуття, що це останній тиждень, після якого почнеться щось зовсім інше, справжнє, остаточне, безповоротне і хороше. І не доведеться більше витратити час на школу, яка тільки збиває з пантелику і роззосереджує, і я нарешті візьмусь до чогось потрібного і простого – можливо, я стану *швачкою*, або торгуватиму *жвачкою*, чи, може, займатимусь *жрачкою*, або керуватиму *тачкою*, або працюватиму *прачкою*, і гроші складатиму в *пачку* я, чи я стану якоюсь *співачкою*, або перелітною *качкою*, або мандрівною *морячкою*, або твоєю *козачкою* (пане полковнику мій синьоокий), або звернуся калачиком – і мене можна буде якийсь час використовувати як подушку або шпаківню.”[Андрухович, Сьомга..., с.202]; “У тебе немає ілюзій, ніби він прийде. Бо його немає. Його треба *виростити, виховати, витягти, вибороти, відбити, відгодувати, видресувати, пригорнути, прикохати, приколисати... прибити!*” [Кононенко, Без..., с..36] та ін.

Актуалізуються у текстах, крім афіксальних дериватів, ще й складні слова – похідні номінативні одиниці: “Приїхали в село *віников’язи*. Закупили *віниччя* на пні в колгоспі, *в’яжуть віники*, везуть у місто на продаж...”[Голота, Епізодична..., с.215]. Як зазначає О.О.Селіванова:“Ономасіологічний аспект майже завжди існує як частка семантичного, тому семна ітеративність (когезія) може актуалізуватися у номінативних перетвореннях або мотивуючих основ композита, або їх синтаксичних дериватів та споріднених слів...” [4: 235].

Повна актуалізація мотиваційних відношень (у текстах зафіксовано як структурно, так і лексично мотиваційно зв’язані слова) менш частотна, ніж неповна: “Гляньте знизу: / на карнизі / *мак* цвіте. / Немов за степ, - /

ухопилася *мачинка* / за *піщинку*, / за *тилинку*.”[Перебийніс, Пшеничний...,с. 100]; “*Перезгорів. Переболів. / Безсилля віку пересилив. / Лечу над порохом полів* , / над сивим літом *перестиглим*.”[Перебийніс, Пшеничний..., с.198]; “*Львівські зими студені. / Одержимі студенти. / Іній. Сиві дерева. / Сивий дим. Сиві леви. / Ну а ми – левенята. / Нам громи доганяти... / Від навали, від лиха / нас ховала відлига. / Нам струмки щебетали / над стрімким сніготалом. / Відгуло. Відклекотіло. / Над чолом сяйнуло біло... / Львівські ватри. Заметілі. / Левенята посивілі.*”[Перебийніс, Пшеничний..., с.274]; „ А мені ж не *сонячно* й не *місячно*, / А мені ж без Вас уже ніяк. / *Одинока* зірка в небі висянім... / Сад стоїть... І я в нім *одинак*. “[Мойсієнко, Мене..., с.27]; “*Любити вуст твоїх світлу невинність / Неприйдешність зв’язку / Неможливість* єднання / *Любити тебе на відстані / На позасвітній* нічогості / *На лезі чистого променя / І втомлених очей каяття / Просто жити / За межами правил / І світобудови / Просто любити.*”[Покальчук, с.43] та ін.

Особливо ілюстративними є випадки актуалізації структурної (у даному разі власне не словотворення, а формотворення, бо це дієприкметники як особлива форма дієслова), яка реалізована дванадцятьма одноструктурними словами, та лексичної мотивації, що є своєрідним ономасіологічним скрепом тексту: “Баба не втомлювалася переповідати їх, а з онукою вона вмiла говорити між ділом – *пораючись* біля діжі чи біля печі, доячи корову. *Крутячи* ручку сепаратора чи *збиваючи* масло у дерев’яній *маслобійці*, *відтискаючи* сир і *гнітячи* його липовою дощечкою у марлевому, вивареному в солі ворочку, *печучи* млинці і *штрикаючи* гнучкою алюмінієвою виделкою в сиру *перепічку*, перед тим як посадити сковорідку в *піч*, *зриваючи* товсті соковиті цибки на цибулі і *поливаючи* капусту, *вибираючи* огірки і *підполюючи* висадки на насіння, *напалюючи* сояшничиння на жлуктовий попiл і *полощучи* білизну...”[Голота, Епізодична..., с.104].

Отже, у текстах художнього стилю мовлення (українська художня проза і поезія кінця ХХ – початку ХІХ) нами зафіксовано випадки повної та

неповної, а також контактної та дистантної актуалізації мотиваційно зв'язаних слів. Найчастотнішими є неповна лексична та неповна структурна (морфологічна) типи актуалізації мотиваційних відношень. У перспективі нашого дослідження – стилістичні функції мотиваційно зв'язаних слів в українському художньому дискурсі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Блинова О.И. Мотивология и её аспекты. – 2-е изд., стереотип. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2007. – 394с.
2. Голянич М.І. Внутрішня форма слова і художній текст. – Монографія. – Івано-Франківськ: “Плаї”, 1997. – 178 с.
3. Селіванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської та української мов) / Селіванова О.О. – Черкаси : Підрозділ операт полігр. ЧеркасЦНТЕІ, 1996. – 297 с
4. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716с..

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ (з умовними скороченнями)

- Андрухович, Сьомга...- Андрухович Софія. Сьомга. Роман. – К.: Нора Друк, 2007. – 352с.
- Голота, Епізодична...- Голота Любов. Епізодична пам'ять: Роман. – К.6 Факт, 2007. – 288с.
- Кононенко, Без...- Кононенко Євгенія. Без мужика. *Prosus nostalgos*. – Львів: Кальварія, 2005. – 208с.
- Кононенко, Імітація...- Кононенко Євгенія. Імітація: *Роман*. – 2 вид., випр. – Львів: Кальварія, 2008. – 192с.
- Матіос , Чотири...- Матіос Марія. Чотири пори життя. – Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2009. – 264 с.
- Мойсієнко, Мене... - Анатолій Мойсієнко. Мене любов'ю засвітили скрипки. – К.: Правда Ярославичів, 2006 – 160 с.
- Перебийніс, Пшеничний...- Перебийніс П. М. Пшеничний годинник: Лірика. – К.: ВІК, 2005.-352с.
- Покальчук -Покальчук, Вони...- Покальчук Юрко Вони кажуть. Поезії – Львів : Кальварія, 2002. – 160с.
- Роздобудько... - Роздобудько І. Гудзик ; Все, що я хотіла сьогодні...; Оленіум: Романи / Худож.-оформлювач Л.Д. Киркач-Осіпова. – Харків : Фоліо, 2008. – 475с.

Сапеляк - Сапеляк С.Є. Страсті по любові: Поезії / автори вступних статей О. Борисенко, М. Ткачук; живопис В. Гончарові; Дизайн В. Носаня. – Х.: Майдан, 200. – 132с.

Скороход – Скороход Олександр Всесвіт // - Дніпро. Літературно-художній журнал.; лютий 2009 - С 5-93

Сом, Передай...- Сом М. Д. Передай кодолу! : Вірші, пісні, жарти, епітафії та придибенції / Передмова О. І. Жолдака, - К. : Укр.. письменник, 2007. – 286с.

Сняданко - Сняданко Н.Н. Сезонний розпродаж блондинок. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. -160с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Савчук – викладач кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукові інтереси: мотивологія, стилістика української мови.